

ԱՐՏԱՆՇԷՍ Ա.Ի
ԵՒ ԻՐ ՅԱԶՈՐԴՆԵՐՈՒ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ՝

Հայոց պատմութեան ու ժամանակագրութեան բազմաթիւ կնճռոտ խնդիրներէն մէկը Արտաշէսեան թագաւորութեան առաջին թագաւորներու զահատարիներու եւ գործունէութեան ճշգրտումն է²: Այնքան քիչ են տեղեկութիւնները Արտաշէս Ա.ի մահէն (Ք.Ա. 160) մինչեւ Տիգրան Մեծի զահ քարձրացումը (Ք.Ա. 95) երկարող ժամանակաշրջանին մասին, որ ուսումնասիրողները չեն յաջողած միահամուռ կարծիք մը ձեւակերպել պատմական դէպքերուն մասին:

Արտաշէս Ա.ի թագաւորութեան սկզբնաւորումը կը տարուբերի Ք.Ա. 190ի եւ 188ի միջեւ, ինչ որ կախում ունի Մազնեսիոյ ճակատամարտի եւ Ապամէայի դաշնագրի թուագրութեան ու զնահատութեան հարցէն: Անոր տեւողութիւնը բաւական մօտիկ է Մովսէս Խորենացիի Արտաշէս «Ա.»ի 25 տարուան զահա-

1. Այս յօդուածին նախնական տարբերակը տե՛ս ՄՄՏԹՀՈՍԵԱՆ ՎԱՐԴԱՆ, Առաջին Արտաշէսեանները. ժամանակագրական դիտողութիւններ, «Սիւն», Ապրիլ-Մայիս-Յունիս 1995, 176-181:
2. Ըստ Լեւոն Շահինեանի, Արտաշէս Ա. նոր հարստութիւն մը չէ հիմնած, քանի որ հին աղբիւրները որեւէ տեղեկութիւն չունին (ՇԱՀԻՆԵԱՆ Լ., Հայաստանը եւ առաջին Արշակունիները, Երեւան, 1993, 246-247): Իր արամէատառ արձանագրութիւններով, արքան ինքզինք կը յիշէ որպէս «Երուանդական», հաւանաբար՝ մօր կողմէ (Հայ ժողովրդի պատմութեան քրեատմատիա, հատոր Ա., Երեւան, 1981, 205-207): Սակայն, Երուանդ Դ.ի զահընկեցութիւնը եւ Արտաշէսի իշխանութեան գլուխ անցնիլը արդէն ցոյց կու տան որ տարբեր ընտանիքներու (Թէկուզ եւ ազգական) մասին է խօսքը: Այն կարծիքը, թէ Արտաշէս Ա. «զուտ թիւրիմացաբար» Երուանդեան կը համարուի (ՇԱՀԻՆԵԱՆ, նշ. աշխ., 345), բաւարար հիմք չունի: Արամէատառ սահմանաքարերը կարելի չէ վերագրել Արտաշէս «Բ.»ին,

կալութեան շրջանին³: Այսուամենայնիւ, կարելի է Արտաշէս «Բ.»ի 41 տարուան զահակալութիւնը օգտագործել⁴. արդարեւ, Երուանդ Դ-ի զահրնկեցութենէն (Ք.Ա. 201)⁵ հաշուելով կը ստանանք Ք.Ա. 160, թէեւ ճիշտ է, որ Ք.Ա. 201-190ին Արտաշէս թագաւոր եղած չէ, այլ՝ Մեծ Հայքի սելեւկեան կառավարիչ:

Արտաշէս Ա-ի մահուան թուականը աւանդաբար կը համարուի Ք.Ա. 160, որուն հիմք կը ծառայէ Մարաստանի սելեւկեան կառավարիչ Տիմարքոսի ապստամբութիւնը նոյն թուականին, որ ըստ Դիոդորոս Սիկիլիացիի վկայութեան, տեղի ունեցած է հայ թագաւորին օժանդակութեամբ. «Տիմարքոսը, որոշուած այս որոշումից, Մեդիայում կազմակերպեց նշանակալից բանակ. միաժամանակ Դեմետրիոսի դէմ դաշինք հաստատեց Հա-

քանի որ վերջինիս հօր անունը Սանատրուկ էր եւ ո'չ՝ Զարեհ: Մնաց որ, սահմանաքարերու արամէական տառերու ոճը անատոլիական է, իսկ Գառնիի Ք.Ն. Բ. դարու կարճ արձանագրութեան մը տառաձեւերը՝ հիւսիս-միջագետքեան (RUSSELL JAMES R., *On the Origins and Invention of the Armenian Script*, Le Muséon, 3-4, 1994, 319): Անատոլիական ազդեցութիւնը աւելի տրամաբանական է Գրիստոսի ծնունդէն առաջ, քան յետոյ: Սանատրուկի բուն անունը Զարեհ դարձնելու փաստարկները եւ սահմանաքարերը Ք.Ն. Ա.-Բ. դար տանելու փորձը (ՇԱՀԻՆՅԱՆ, նշ. աշխ., 363-364) համոզիչ չեն:

3. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ, Հայոց պատմութիւն, աշխարհաբար թարգմանութիւն Ստ. Մալխասեանցի, Երեւան, 1981, 160. հմտ. HEWSEN R., *Moses of Khoren As a Historical Source*, Armenian Review, Summer 1986, 55: Այս նշումը չի խանգարեր Արտաշէս «Ա.»ի նոյնացումին՝ Հայաստանի սատրապ եւ ապա Աքեմենեան հարստութեան վերջին թագաւոր Դարեհ Գ. Կորոմանոսի հետ (տե՛ս ՕՀԱՆՅԱՆ Մ., «Մար Արասեան աղբիւրի ծագումը եւ Մովսէս Խորենացու "Հայոց պատմութիւն"ը», Պատմա-բանասիրական հանդէս, 1-2, 1996, 303-305):
4. ԽՈՐԵՆԱՑԻ, նշ. աշխ., 205:
5. Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հատոր Ա., Երեւան, 1971, 521: Շահինեան փորձած է ժխտել Երուանդ Դ-ի անմիջական նախորդ ըլլալը, այն հիմնաւորումով, թէ «վերջին իշխողն էր Օրոնտէս» միտքը կը վերաբերի, թերեւ, Ք.Ա. Դ. դարու վերջերու Հայաստանի սատրապ Օրոնտէսին ՇԱՀԻՆՅԱՆ, նշ. աշխ., 36-37): Սակայն, այս գաղափարը կը բռնանայ Ստրաբոնի համապատասխան քաղուածքին վրայ. - «Արմենիային տիրել են պարսիկները եւ մակեդոնացիները, այնուհետեւ նրանք, ովքեր նուաճել էին Ասորիքը եւ Մեդիան: Վերջին իշխողն էր եօթը պարսիկներից մէկի՝ Հիւդարնէսի շառակող Օրոնտէսը: Այնուհետեւ (երկիրը) բաժանուեց երկու մասի՝ հռոմէացիների դէմ պատերազմած Անտիոքոս Մեծի ստրատեգոսների՝ Արտաքսիասի եւ Զարիադրիսի կողմից» (Հայ ժողովրդի պատմութեան բնաստմատիւ, 221): Հոս կ'ըսուի, թէ բաժանումն առաջ վերջին իշխողն էր Օրոնտէսը: Իսկ բաժնուող երկիրը Մեծ Հայքն էր, ուր, ինչպէս յայտնի է Ստրաբոնէն, Մոփքի թագաւոր Զարեհին բաժին ինկած տարածքը աւելի մեծ էր, քան Մոփքը:

յաստանի թագաւոր Արտաքսիասի հետ»⁶։ Այս դէպքը Արտաշէսի թագաւորութեան վերջին ծանօթ դրուագն է, թէեւ պէտք չէ մոռնալ, որ Ք.Ա. 160 թուականը («...») ի հարկէ, պայմանական տարեթիւ է։ Արտաշէսը կարող է դրանից յետոյ եւս մի շարք տարիներ թագաւորած լինել»⁷։

Արտաշէսի մահէն ետք մինչեւ Տիգրան Մեծի զահակալութիւնը, Հայաստան գրեթէ կ'անհետանայ սկզբնաղբիւրներէն։ Ընդամէնը ծանօթ են հետեւեալ իրողութիւնները․

ա) Խորենացիի համաձայն, Արտաշէս «Բ.»-ին յաջորդած է անզաւակ Արտաւազդ «Բ.»ը, շատ կարճ ժամանակով, որմէ ետք զահ բարձրացած են իր եղբայրները՝ Տիրան (21 տարի) եւ Տիգրան Վերջին (42 տարի)»⁸։

բ) Պարթեւներու Միհրդատ թագաւորը հայոց թագաւոր Արտաւազդի դէմ կռուած է (Յուստինոս)»⁹։

գ) Ըստ Ապպիանոսի, Տիգրան Մեծի հօր անունը նոյնպէս Տիգրան է¹⁰։

դ) Պոմպէոս Տրոգոս կը գրէ, թէ Ք.Ա. 93 թուականին «Արմենիայի թագաւորն էր Տիգրանը, որը պատանդ էր տրուել վաղուց պարթեւներին եւ քիչ առաջ յետ էր ուղարկուել իր հայրենի թագաւորութիւնը»¹¹։ Սակայն բնագիրը թոյլ չի տար պնդել, որ Տիգրան զահը գրաւած չէ իր վերադարձին անմիջապէս ետք¹²։ Հաղորդումը 93 թուականին կը վերաբերի, այսինքն, «քիչ առաջ»ը 95ի մասին կը խօսի։

«Այս բեկորներէն հետեւեալ կառույցը ստեղծուած է․

6. Հայ ժողովրդի պատմութեամբ քննատմատիւ, 180։
7. Հայ ժողովրդի պատմութիւն, նշ. աշխ., 551. Հմմտ. DEDEYAN G. (ed.), *Histoire des Arméniens*, Toulouse, 1982, 95.
8. ԽՈՐԵՆԱՅԻ, նշ. աշխ., 205, 207, 209։
9. Հայ ժողովրդի պատմութեամբ քննատմատիւ, 220։ Հմմտ. ՄԱՆԱՆԴԻԱՆ Թ., Երկիր, Ա. հատոր, Երեւան, 1977, 137։ Մերժելով Արտաշէս Ա. – Տիգրան Բ. ընտանեկան կապը ըստ Ստրաբոնի եւ առաջինը համարելով զահաժառանգ չունեցող, Շահինեան (նշ. աշխ., 379) անտեսած է Յուստինոսի յիշած Արտաւազդ թագաւորի գոյութիւնը։
10. Հայ ժողովրդի պատմութեամբ քննատմատիւ, 256։ Զարեհ Պտուկեան ակնյայտօրէն սխալած է, Տիգրան Ա.ի մասին գրելով, թէ «Manantian, quoting Appian, states that this Tigranes was related by Artaxias, and that he strongly opposed the Parthians and defeated them» (BEDOUKIAN PAUL Z., *Coinage of the Artaxiads of Armenia*, London, 1978, 9)։ Մանանդեանի նշումը կը վերաբերի ո'չ թէ Ապպիանոսին, այլ՝ Ստրաբոնին, որուն անդրադարձը Տիգրան Բ.ի մասին է (Հմմտ. ՄԱՆԱՆԴԻԱՆ, նշ. աշխ., 138)։
11. Նոյն տեղը, 223։
12. Հմմտ. ԷԼԶԻԲԷԿԵԱՆ Ժ., Հայաստան եւ Սելեւկեանները, Երեւան, 1979, 78։

ա) Արտաշէս Ա.ի եւ Տիգրան Բ.ի միջեւ մտած են Արտաւազդ Ա.ն ու Տիգրան Ա.ը:

բ) Տիգրան Ա.ի թագաւորութիւնը համարուած է 21 տարի, ըստ Խորենացիի «Տիգրան»ին, եւ ճշտուած՝ Ք.Ա. 116-95:

գ) Ք.Ա. 160-116 ժամանակամիջոցը լեցուցած է Արտաւազդ Ա., թէեւ նման երկարաշունչ թագաւորութիւն հաւաստող որեւէ ապացոյց չկայ:

Հաշուի առնելով, որ Միհրդատ Բ.ի օրով (Ք.Ա. 123-88) պարթեւները կարողացած էին վերջնականապէս նուաճել Միջագետքը եւ Ատրպատականը, ահադ. Յակոբ Մանանդեանը ենթադրած է, որ Արտաւազդի դէմ արշաւը տեղի ունեցած է Հայաստանի դրացի երկիրներու գրաւումէն ետք¹³: Իր կարգին, Ռուբէն Մանասէրեան Ք.Ա. 115-110ին վերագրած է հայ-պարթեւական պատերազմը եւ Տիգրանի յանձնումը իբրեւ պատանդ¹⁴: Նոյն հեղինակը աւելի որոշ թուական մը տուած է «Հայկական Հանրագիտարան»ին մէջ. «Մ.թ. ա. մօտ 112-111ին Պարթեւաստանի ներխուժման դէմ Հայաստանի անյաջող պայքարից յետոյ գահաժառանգ Տիգրան Բ. տրուել է պատանդ»¹⁵: Թուագրումը, թէեւ կը բխի Միհրդատ Բ.ի ժամանակի ռազմա-քաղաքական իրադրութեան առարկայական վերլուծումէն, բոլորովին անյարիր է սկզբնաղբիւրին տուեալներուն. Յուստինոս յստակ կ'ըսէ, թէ Միհրդատ «ad postremum»¹⁶ («ի վերջոյ») կոռւած է Արտաւազդի դէմ: Այսինքն, անկարելի է որ այդ կոիւր տեղի ունեցած ըլլայ Միհրդատ Բ.ի թագաւորութեան վերջաւորութեան:

Բացառուած չէ, որ յիշեալ թուականին հայ-պարթեւական երկրորդ ընդհարում մը տեղի ունեցած ըլլայ, որուն կարելի է վերագրել Ստրաբոնի խօսքը, թէ «թէեւ յարձակումներ յաճախ տեղի ունեցան, սակայն երկրին ուժով չնուաճուեց»¹⁷, եւ անոր հետեւանքը նկատել Տիգրանի պատանդ յանձնումը¹⁸: Տիգրան՝ 25ամեայ, արդէն բաւարար տարիք ունէր Աղձնիքի կառավարիչ դառնալու¹⁹ եւ իր հօրեղբօր Զարեհի աղջկան՝ Զարուհիի հետ ամուսնանալու²⁰:

13. ՄԱՆԱՆԴԵԱՆ, նշ. աշխ., 137:

14. Մանասէրեան Ռ. Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի եւ Պարթեւաստանի դէմ (մ.թ.ա. 94-66), Երեւան, 1987, 28:

15. ՄԱՆԱՍԷՐԵԱՆ Ռ., «Տիգրան Բ.», Հայկական Սով. Հանրագիտարան, հտ. 11, Երեւան, 1985, 697:

16. Հմմտ. ԷԼԶԻԲԵԿԵԱՆ, նշ. աշխ., 73:

17. ՄԱՆԱՆԴԵԱՆ, նշ. աշխ., 138:

18. Հայ ժողովրդի պատմութիւն, նշ. աշխ., 556:

19. ԷԼԶԻԲԵԿԵԱՆ, նշ. աշխ., 78-79:

20. ՍԱՐԳՍԵԱՆ Գ., «Ուշ-բարեյոնեան սեպագրական ժամանակագրութեան

Սակայն, հայ-պարթևական առաջին պատերազմը, ինչպես ցոյց տուած է Ժասմէն Էլչիբէկեանը, տեղի ունեցած է Ք.Ա. 140ին Արտաւազդ Ա.ի եւ Միհրդատ Ա.ի միջեւ (171-138)²¹: Անտրամաբանական է, որ ապագայ Տիգրան Մեծը՝ նորածին, այս պատերազմին հետեւանքով պատանդ տարուած եւ 45 տարի մնացած ըլլայ պարթևական արքունիքը:

Յուստինոսի պատումը չի յայտնէր յիշեալ պատերազմին ելքը: Ստրաբոն կ'ըսէ, թէ այդ ժամանակ «պարթեւները տիրեցին մեղացիների եւ բաբելոնացիների երկրներին, բայց ո'չ Արմենիային»²²: Նոյնիսկ կրնայ պատահիլ, որ պատերազմը հայերու յաղթանակով վերջացած ըլլայ, ըստ Ստրաբոնի այլ մեկնաբանութեան մը²³:

Մանասէրեանի յիշեալ թուագրումը իր արդարացումը ունի: Ան կ'ըսէ, թէ Տիգրան Բ. Արտաւազդ Ա.ի «զարմիկն էր, նրան նախորդած Տիգրան I Թագաւորի որդին»²⁴: Իր կարգին, ակադ. Գաբրիկ Սարգսեան՝ Արտաշէսեան հարստութեան տոհմածառի վերականգնումի իր նորագոյն փորձին մէջ, իբրեւ Արտաշէսի որդիներ յիշած է Տիգրան Ա. (160-?), Արտաւազդ Ա. (?-95), Զարեհ, Վրոյր եւ Մաթան²⁵: Այս վերջին կէտին շուրջ կ'արժէ վերյիշել, որ Արտաշէս «Բ.» կին զաւակներ ալ ունեցած է (հմտ. Խորենացիի Բ. գիրքի 61րդ գլուխի խորագիրը. «Արտաւազդի Թագաւորելը, իր եղբայրներին ու քոյրերին հալածելը եւ նրա մահը՝ այլաբանութեամբ հանդերձ»)²⁶: Թէեւ այս տեղեկութիւնը կասկածի ենթարկուած է²⁷, պէտք է մոռնալ, որ Արտաշէս «Ա.» Արտաշատ անունով դուստր մը ունէր²⁸:

մէկ վկայութիւնը Տիգրան Բ.ի ժամանակի Հայաստանի մասին» (ռուսերէն), Պատմա-բանասիրական հանդէս, 2, 1991, 53:

21. ԷլՉիբէկեան, նշ. աշխ., 72-76:

22. ՄԱՆԱՆՊԵԱՆ, նշ. աշխ., 138:

23. KEROUZIAN YESSAI O., *Arménia e Roma relações políticas nos anos de 190-A.C. - 387-DC.*, Sao Paulo, 1977, 18.

24. ՄԱՆԱՍԷՐԵԱՆ, նշ. աշխ., 28:

25. ՍԱՐԳՍԵԱՆ, նշ. աշխ., 51:

26. ԽՈՐԵՆԱՑԻ, նշ. աշխ., 205:

27. Հմտ. HEWSEN R., op. cit., 53.

28. ԽՈՐԵՆԱՑԻ, 159: Թումսն սխալմամբ կը թարգմանէ «քոյր»՝ Արտաշատ անունով (Moses Khorenatsi, *History of the Armenians*, trans. Robert Thomson, Cambridge-London, 1980, 147): Զի բացառուի որ, Արտաշէս «Ա.»-Դարեհ Գ. Կողմանոս նոյնացումը ընդունելով, խօսքը վերաբերի վերջինիս դստերը. պարսից թագաւորը երկու աղջիկ ունէր, որոնցմէ մէկը՝ Ստատէյրա, 324ին ամուսնացած է Մեծն Աղեքսանդրի հետ, իսկ միւսը՝ մակեդոնացի աշխարհակալի զօրավար Հեփեստիոնի հետ (BENGTSON

Ի՞նչ հիմամբ Մանասէրեան եւ Սարգսեան կ'ենթադրեն, որ Արտաւազդ Արտաշէսի երկրորդ զաւակն էր: Չենք կրնար որեւէ բան ըսել, քանի որ անոնք որեւէ ապացոյց չեն բերեր: Արդեօք նկատի ունեցած են Արտաշէս «Ա.»-Տիգրան միջին-Արտաւազդ «Ա.» խորենացիական յաջորդականութիւնը: Սակայն, առաջին Արտաշէսեանները սովորաբար կը նոյնացուին Արտաշէս «Բ.»- (Արտաւազդ)-Տիգրան-Տիգրան Վերջին քառեակին:

Հ. Սէյրիկ աւելի ծայրայեղ ենթադրութիւն մը տուած է, որուն ապացուցումը շատ խնդրական է. ան կ'ենթադրէ, որ Տիգրան Ա. կրնայ Արտաշէս Ա.ի որդին եւ Արտաւազդ Ա.ի ու Տիգրան Բ.ի հայրը եղած ըլլալ²⁹: Սէյրիկին հետեւելով, էռնստ Պիքերման Արտաշէսեան ցուցակը այսպէս կը սկսի.

Artaxias, son of Zariadris	c. 189-c. 164
Tigranes I	?
Artavasdes	died c. 95
Tigranes II (the Great)	c. 95-55 ³⁰

Եթէ Տիգրան Ա. իր հօր անմիջական յաջորդը եղած ըլլար, բնականաբար իր որդին պիտի յաջորդէր զինքը եւ ո'չ՝ եղբայրը: Արդեօք կ'ենթադրուի, վերամեկնելով Սորենացին, որ Արտաւազդ կրնար զահը յափշտակած ըլլալ իր անչափահաս եղբորորդիէ՞ն:

Արտաւազդ-Միհրդատ պատերազմի թուագրումը Բ.Ա. 140-ին կը նուազեցնէ Արտաւազդ Ա.-Տիգրան Ա. փոխատեղումի կարելութիւնը, եթէ անշուշտ չըջնուին անոնց թագաւորութեան ժամանակամիջոցները (Տիգրան Ա.՝ 160-140, Արտաւազդ Ա.՝ 140-95): Սակայն, այս վերջին շրջումը Բ.Ա. 140ին վրայ կը կեդրոնացնէ Տիգրան Բ.ի ծնունդը -որ բացարձակ թուագրում է-, Տիգրան Ա.ի մահը, Արտաւազդ Ա.ի զահակալումը եւ հայպարթեական պատերազմը, ինչ որ զուգադիպութիւններու չափազանց արուեստական շղթայ մըն է եւ այդ իսկ պատճառով՝ թոյլ:

Որոշ հեղինակներ Արտաւազդ Ա.ի եւ Տիգրան Ա.ի զահատարիներու սահմանագիծ նկատած են Բ.Ա. 123 թուականը: Այսպէս, Ռոպրթ Հիւսն այդ թուականին աւարտած կը համարէ

HERMANN, "Alejandro y la conquista de Persia (336-323 A.C.)", en BENGSTON H. (ed.), *Griegos y persas. El mundo mediterráneo en la Edad Antigua*, vol. I, México, 1984, 297).

29. Հմտ. WILKINSON R. D., *Introduction to the History of Pre-Christian Armenia*, Cambridge, 1983, 28.

30. BICKERMAN E. J., *Chronology of the Ancient World*, Ithaca, 1989, 135.

Արտաւազդի թագաւորութիւնը³¹: Իր կարգին, Ռընէ Կրուէ Հոն սկիզբ տուած է անոր՝ «Արտաւազդ Բ.» տարօրինակ կոչումով. Արտաւազդը վերածած է Տիգրան Բ.ի անմիջական նախորդի, վերջինիս հօր մասին լուսթիւն պահելով³²: Վերջապէս, Պետրոս Յովհաննիսեան պահպանած է աւանդական կարգը՝ Տիգրան Ա.ը որպէս Արտաշէս Ա.ի որդի եւ Արտաւազդ Ա.ի կրտսեր եղբայր, թագաւորեցնելով զայն Ք.Ա. 123ին³³: Դժուար է որեւէ հիմնաւորում գտնել այդ թուականին համար, բացի անկէ, որ կը զուգադիպի պարթեւ Միհրդատ Բ.ի թագաւորութեան սկզբնաւորումին: Ք.Ա. 130 թուականը հիմնադրուի է³⁴:

Կարծէ վերաքննել Խորենացիի զոյգ շարքերը (փակագլխածրու մէջ՝ տեւողութիւնը) .

ա) Արտաշէս «Ա.» (25) – Տիգրան Միջին (33) – Արտաւազդ «Ա.» (կարճատեւ)

բ) Արտաշէս «Բ.» (41) – Արտաւազդ «Բ.» – Տիրան (21) – Տիգրան Վերջին (42):

Առաջինը պատմականօրէն կը թուագրուի Ք.Ա. երկրորդ եւ առաջին դարերուն, իսկ երկրորդը՝ Ք.Ե. երկրորդ դարուն: Արտաշէս «Ա.»ի թագաւորութեան ղէպքերը կը համապատասխանեն Տիգրան Մեծին կամ Միհրդատ Եւպատորին, թէեւ աւելի հաւանական է ամբողջութիւնը վերագրել Դարեհ Գ. Կողոմանոսի՝ Աքեմենեան Հայաստանի վերջին սատրապին³⁵: Ընդհանուր գիծերով, Տիգրան Միջինի եւ Արտաւազդ «Ա.»ի մասին գրուածը կրնայ վերագրուիլ Տիգրան Մեծին եւ Արտաւազդ Բ.ին: Ինչ կը վերաբերի Արտաշէս «Բ.»ին, բացառելով Հռոմի կայսրերու ժամանակակից ղէպքերը, մնացեալը կրնայ Արտաշէս Ա.ի հետ կապուիլ: Ռ. Հիւսն կ'ենթադրէ, որ Արտաւազդ–Տիրան–Տիգրան Վերջին եռեակը կը նոյնանայ Ք.Ե. Բ. դարու ԱշխադարՎադարշ Ա. Սոհեմոս թագաւորներուն³⁶, ինչ որ, փաստական տեսակէտէ, հաւանական է:

31. HEWSEN, *op. cit.*, 53. Տե՛ս նաեւ MOISE DE KHORENE, *Histoire de l'Arménie*, traduction par Annie et Jean-Pierre Mahé, Paris, 1993, 368: Հմմտ., օրինակ BEDOUKIAN, *op. cit.*, 9 եւ ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ Խ., Դրամական շրջանառութիւնը Հայաստանում սկզբից մինչեւ Ժ. դար Թ.Ֆ.ի, Վիեննա, 1979, 71–72:

32. GROUSSET R., *Histoire de l'Arménie*, Paris, 1947, 84.

33. Յովհաննիսեան Պ., «Տիգրան Ա.», Հայկական Սով. Հանրագիտարան, հ. 11, Երեւան, 1985, 697:

34. KEROUZIAN, *op. cit.*, 18.

35. Հմմտ. ՕՀԱՆԵԱՆ, *նշ. աշխ.*, 303–305:

36. HEWSEN, *op. cit.*, 55–57.

Մեր կարծիքով, յիշեալ երկու շարքերուն հետ կապուած ժամանակագրական խնդիրները ենթակայ են վերանայումի: Առաջին շարքին տարիներու գումարը 58 կու տայ, որ Տիգրան Բ.ի ու Արտաւազդ Բ.ի թագաւորութիւններու մօտաւոր տեւողութիւնն է (95-34), իսկ երկրորդը՝ 104, որ գրեթէ կը համապատասխանէ Արտաշէսի կառավարիչ նշանակումէն մինչեւ Տիգրան Բ.ի գահակալումը երկարող տարիներուն (201-95): Ուշ միջնադարեան երեք պատմիչներ՝ Սամուէլ Անեցի, Մխիթար Անեցի եւ Մխիթար Այրիվանեցի, երկու տարուան գահակալութիւն վերագրած են Արտաւազդ Բ.ին, ինչ որ ընդունուած է Գ. Սարգսեանի կողմէ³⁷. այս նոյն կարծիքին եղած են Նիկողայոս Ադոնց³⁸ եւ Ստեփանոս Մալխասեանց³⁹: Այդ երկու տարիները լիովին կը բաւարարեն յիշեալ 106ամեայ ժամանակահատուածը:

Երկու Արտաւազդներու գահատարիքի կրճատումը կրնայ կապուիլ այն իրողութեան հետ, որ Մար Աբաս Մծուրնացի կը յիշէ միայն մէկ Արտաւազդ՝ Արտաշէսի որդի եւ յաջորդ: Վերջինս իր եղբայր Տիգրանի հետ միասին 24 տարի թագաւորած է, ըստ Սեբէոսի Բ. գլուխի հայոց արքայացանկին⁴⁰:

Թուաբանական այս հաշիւները ենթադրել կու տան, որ խորենացիին յայտնի էր այս երեք ղէպքերուն (Երուանդի գահընկեցութիւնը, Տիգրան Բ.ի գահակալումը եւ Արտաւազդ Բ.ի գերավարումը) միջեւ առկայ ժամանակային ընդհանուր միջոցը եւ աշխատած է անոնց յարմարցնել իր պատմական ու ժամանակագրական տուեալները իր պատկերացուցած համակարգին համաձայն: Ըստ երեւոյթին, Պատմահայրը հանդիպած է Մար Աբասին յիշած Արտաշէս «Ա.»ին (25 տարի)⁴¹ ու անոր կցած է Տիգրան Մեծի ու Արտաւազդ Բ.ի մասին Յովսէփոս Փլաւիոսէն առնուած տեղեկութիւններ⁴², ասոնցմով կազմելով իր առաջին շարքը: Ապա, անդրադառնալով Երուանդ-Արտաշէս-Տիգրան-Տիգրան եւ Սանատրուկ-Արտաշէս-Արտաւազդ-Տիգրան շարքերուն, ան միախառնած է զանոնք, համադրելով Տիրան-Վաղարշի

37. ՍԱՐԳՍԵԱՆ Գ., «Տիգրան Բ.ի եւ Արտաւազդ Բ.ի գահատարիքների քառակն ըստ Խորենացու», *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 12, 1967, 72:

38. Հմմտ. ՇԱՀԻՆԵԱՆ Լ., «Մովսէս Խորենացու ժամանակագրութեան մի ֆանի հարցերի մասին», *Պատմա-բանասիրական հանդէս*, 1, 1971, 150:

39. Խորենացի, նշ. աշխ., 409:

40. Պատմութիւն Սեբիոս Եպիսկոպոսի, աշխարհաբար թարգմանութիւն Արշաւր Ծ. վրդ. Գաբուճեանի, *Անթիլիաս*, 1990, 82:

41. Նոյն:

42. Հմմտ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ, «Տիգրան Բ.ի...» նշ. աշխ., 67-69:

եւ Սոհեմոս-Տիգրանի հետ ու ճշգրտելով զահատարիները ըստ իր համակարգին: Թուազրութիւնը յետքրիստոնէական է, բայց ժամանակազրութիւնը՝ նախաքրիստոնէական: Թերեւս կարելի է զայն վերականգնել հետեւեալ ձեւով.

Արտաշէս (201-160)

Արտաւազդ (160-158)

Տիրան (158-137)

Տիգրան Վերջին (137-95)

Արտաշէսի երեք յաջորդները, ըստ Խորենացիի, Արտաշէսի զաւակներ են: Բաւական յատկանշական է Տիրանի եւ Տիգրան Վերջինի ժամկէտներուն միջեւ 1:2 յարաբերութեան գոյութիւնը եւ իրենց թագաւորութիւններուն փոխադարձ նմանութիւնը («ոչ մի քաջութեան գործ չի պատմուում», «ոչ մի արութեան գործ ցոյց չտուեց»)՝⁴³ Ասիկա կը թուի ցոյց տալ, որ 21 տարուան ժամանակամիջոցը յարմարացուած է՝ Տիգրան Վերջինէն անջատելով Տիրանը:

Եթէ մեր ենթադրութիւնները հիմնաւոր են եւ այս յարմարեցումը իսկապէս եղած է, կարելի է բացառել Ք.Ա. 201էն հաշուարկը եւ Արտաշէս «Բ.»-ի 41 տարիները հաշուել Արտաշէս Ա.ի թագաւորութեան սկիզբէն (189), ինչ որ մեզ կը տանի Ք.Ա. 148 թուականը: Այս վերջինը տեսականօրէն ընդունելի է, քանի որ ցարդ որեւէ հակափաստ չկայ, ո՛չ ալ Հայաստանի թագաւորին անունը օտար աղբիւրներէ յայտնի է մեզի: Ուրեմն, կրնանք վերակազմել Ք.Ա. Բ. դարը մեկնելով Արտաշէս Ա.ի բուն թագաւորութեան տարիէն.

Արտաշէս Ա. (189-148)

Արտաւազդ Ա. (148-137)

Տիգրան Ա. (137-95)

Ընթերցողը պիտի նկատէ, որ այլ հետազոտողներու նման, մենք ալ Արտաւազդ Ա.ի զահատարիները ճշտած ենք բաց մը գոցելով, մեր պարագային՝ 11 տարուան: Սակայն, այս «բաց»ը յարաբերաբար աւելի մօտ է Պատմահօր (վերականգնուած) հաղորդումին՝ երկու տարի⁴⁴, աւելի տրամաբանական տարիքի մը թագաւորեցնելով Տիգրան Ա.ը (իւր ծնունդը հաշուելով Ք.Ա. 185-180 թուականներուն, Արտաշէսի հիւսիսային արշաւանքներէն ետք) եւ ոչ թէ 65-70 տարեկանին, երբ արդէն 25ամեայ զա-

43. ԽՈՐԵՆԱՅԻ, նշ. աշխ., 206, 209:

44. ՍԱՐԳՍԵԱՆ, «Տիգրամ Բ.ի...», նշ. աշխ., 72: Ըստ Շահինեանի, Արտաւազդ Բ.ի խորենացիական զահատարիները պէտք է հաշուել 10 տարի (ՇԱՀԻՆԵԱՆ, «Մոլվսե Խորեմացու...» նշ. աշխ., 151):

ւակ մը ունէր: Միւս կողմէ, նոյնութեամբ կը պահենք Արտաշէս Ա.ի եւ Տիգրան Ա.ի խորենացիական գահատարիները:

Մեր կարծիքով, առկայ փաստերով կարելի չէ վերաքննել Արտաշէսեան առաջին չորս թագաւորներու այսպէս կոչուած «աւանդական» յաջորդականութիւնը (Արտաշէս Ա., Արտաւազդ Ա., Տիգրան Ա., Տիգրան Բ.): Սակայն, ժամանակագրական ճշտումներ թերեւս արտօնելի են, տուեալներուն սակաւութեան եւ պայմանական բնոյթին պատճառով: Այս պարագային ալ, Մովսէս Խորենացիի տեղեկութիւնները անհրաժեշտ է նկատի առնել:

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

SUMMARY

ABOUT THE CHRONOLOGY OF ARTASHES I AND HIS SUCCESSORS

VARTAN MATIOSSIAN

The chronology and the order of accession of the first Artashesians (Artaxiads) to the Armenian throne has been traditionally established as follows: Artashes I (189-ca. 160), Artavazd (ca. 160-115), Tigran I (116/115-95), Tigran II the Great (95-55). During the last years, some historians have tried to change the order of succession between Artavazd I and Tigran I, as well as to revise their chronology. In this study, the author has assessed the correctness of the previous King list and put forward a new conjecture about the duration of the reigns of the first three Artashesians, on the basis of the data furnished by Movses Khorenatsi: Artashes I (189-148), Artavazd I (148-137), Tigran (137-195).